

שתי הערות על שיטת הרמב"ם במידת הענוה

א. נחלקו אמוראים (סוטה ה, א) על גבולותיה של מידת הענוה:

א"ר חייא בר אשי אמר רב: ת"ח צריך שיהא בו אחד משמונה בשמינית. א"ר הונא בריה דרב יהושע: ומעטרא ליה כי סאסא לשבולתא. אמר רבא: בשמתא דאית ביה, ובשמתא דלית ביה. א"ר נחמן בר יצחק: לא מינה ולא מקצתה, מי זיטר דכתיב ביה תועבת ה' כל גבה לב?

לדעת רוב האמוראים אין לו לת"ח להגיע עד הקצה האחרון בענוה, אלא צריך שיהיה בו מעט (שמינית שבשמינית) מהגאווה. חולק עליהם רנב"י ששולל את הגאווה מכל וכל. כזה האחרון פסק הרמב"ם, והוציא את הגאווה (וכן את הכעס) מכלל המידות בהן יש ללכת בדרך האמצע המפורסמת (דעות ב, ג):

ויש דעות שאסור לו לאדם לנהוג בהן בבינוניות אלא יתרחק עד הקצה האחר, והוא גובה לב, שאין דרך הטובה שיהיה אדם עניו בלבד אלא שיהיה שפל רוח ותהיה רוחו נמוכה למאוד, ולפיכך נאמר במשה רבינו ענו מאוד ולא נאמר ענו בלבד, ולפיכך ציוו חכמים מאוד מאוד הוי שפל רוח, ועוד אמרו שכל המגביה לבו כפר בעיקר שנאמר ורם לבבך ושכחת את ה' אלוקיך, ועוד אמרו בשמתא - דאית ביה גסות הרוח ואפילו מקצתה. וכן הכעס דעה רעה היא עד למאוד, וראוי לאדם שיתרחק ממנה עד הקצה האחר...

ונראה שהכרעתו זו של הרמב"ם כיחיד נגד רבים נובעת ממשנת רבי לויטס בפרקי אבות (ד, ד): רבי לויטס איש יבנה אומר מאוד מאוד הוי שפל רוח, שתקוות אנוש רמה. בפירושו למשנה זו האריך הרמב"ם להסביר שאין ללכת במידה זו אחר דרך האמצע, ובסוף הפירוש הביא את מחלוקת האמוראים. וז"ל (עפ"י מהד' ר"י שילת, מעלה אדומים, תשנ"ח. ההדגשות שלי):

וסוף מה שאמרו: "אמר רבא בשמתא דאית ביה ובשמתא דלית ביה", רצונו לומר שאין ראוי גם כן להתבצר בשפלות הרוח לגמרי, הואיל ואינה מן המעלות, ושיערו זה על דרך המשל **חלק** אחד משישים וארבעה, כלומר: אם נשים הגאווה בקצה ושפלות הרוח בקצה, ויהיה ביניהם רוחב שישים וארבעה **חלקים** - יהא האדם עומד **בחלק** השישים ושלושה. ולא סבר המיצוע בזאת המידה לחוד, לברוח מן הגאווה, שאם חסר **חלק** וקרוב אל הגאווה יותר הרי נכנס תחת השמתא. זו היתה דעת רבא בענוה. אבל רב נחמן פסק ואמר שאין ראוי בשום פנים שיהיה אצל האדם ממנה - רצוני לומר מן הגאווה - לא **חלק** קטן ולא גדול, מפני שאין עוונה מעט: מידה שתעשה את האדם תועבת ה', איך אפשר לקרוב אליה? אמר בזה הענין: "אמר רב נחמן בר יצחק לא מינה ולא מקצתה, מי זיטר מאי דכתיב תועבת ה' כל גבה לב?".

והנה השורש חל"ק שחוזר חמש פעמים בקטע זה (בהתאם למקור הערבי), מופיע גם בתחילת פירושו למשנה זו. לאחר שהסביר שיש להתרחק מן הגאווה עד הקצה, ושאותו

קצה נקרא שפלות הרוח (בניגוד לענוה שממוקמת בין הגאווה לשפלות הרוח) כתב הרמב"ם:

ולפיכך ציוה זה להתקרב אל שפלות הרוח, ואמר: 'מאוד מאוד הוי שפל רוח', מחששו שאם ישאר האדם בענוה לבד - שמא יהיה אצלו חלק מן הגאווה הואיל והוא קרוב אליה, שהענוה ממוצעת, כמו שזכרנו.

כלומר, הרמב"ם מבין את דברי רבי לויטס 'מאוד מאוד הוי שפל רוח' כשלילה של החלק היותר קטן של הגאווה, והרי זה מקביל לשיטת רנב"י כפי שהסבירה הרמב"ם בסוף דבריו. מסתבר אם כן לומר, שכיוון שמשנה מסייעת לשיטתו של רנב"י הכריע הרמב"ם כמוהו*.

והנה, ככל החזיון הזה מפורשים הדברים במילים קצרות בפירושו של רבינו יונה למשנה זו. לאחר שהביא את שיטת הרמב"ם שיש להתרחק מגסות הרוח 'עד הקצה האחרון, שאין לך מידה קשה ממנה, ורוב העברות שבתורה תלויות בה', הביא את מחלוקת 'חכמי התלמוד', וכתב:

ואחרינא אמר בשמתא דאית בה כלל, שכל כך היא מידה רעה שצריך להתרחק ממנה הרחק גמור ולא יהיה בו ממנה כל עיקר, כדעת ר' לויטס ומן הטעם שכתבנו. וכן הלכה.

ב. מפורסמת שיטתו המחודשת של הסמ"ג שיש למנות את הגאווה כאחד משס"ה לאוין. וכך כתב בריש ל"ת סד (ע"פ מהד' הסמ"ג השלם בהוצאת מכון שלמה אומן - מכון ירושלים, כרך א תשנ"ג, עמ' קב):

השמר לך פן תשכח את ה' אלוקיך (דברים ח, יא), אזהרה שלא יתגאו בני ישראל כשהקדוש ברוך הוא משפיע להם טובה ויאמרו שבריוח שלהם ועמלם הרויחו כל זה ולא יחזיקו טובה להקדוש ברוך הוא מחמת גאוותם, שעל זה עונה זה המקרא בפרשת ואתחנן (דברים ו, יא) ובתים טובים מלאים כל טוב אשר לא מלאת וגומר ואכלת ושבעת השמר לך פן תשכח וגומר.

ובסוף אותה מצוה (שם עמ' קד, ובדומה לכך בהקדמתו לספר שם עמ' יד) מספר הסמ"ג על הגילוי שהביאו לחידוש זה:

תוכחת הענוה דרשתי כך לרבים, אבל לחברה על לאו זה ולמנות זה הלאו לא היה דעתי, גם רבינו משה לא חיברו ולא הזכירו בחשבון הלאוין, וכשהגעתי עד כאן להשלים הלאוין אקראן בחלום** במראות הלילה, הנה שכחת את העיקר, השמר

* ואם כי אין דברי המשנה סותרים באופן חד משמעי את שיטת האמוראים האחרים, ולכן לא הקשתה עליהם הגמרא ממשנה זו, עדיין פשוטה של המשנה עומדת לטובתו של רנב"י.

** ראה שם במהדו"ק ובהערה 32, וכן בהקדמתו עמ' יג-יד במהדו"ק ובהערה 127, וכן ברמזים עמ' יח במהדו"ק, ותמצא שבכל המקומות הללו במהדו"ק לא הופיעה המילה חלום אלא מראה, ולא פחות מארבע פעמים (!) שינה הסמ"ג במהדו"ב ממראה לחלום (או הוסיף את

לך פן תשכח את ה' אלוֹקֶיךָ (דברים ח, יא). והתבוננתי עליו בבקר, והנה יסוד גדול הוא ביראת השם, והואלתי לחברו בעזר יהיב חכמתא לחכימין. והנה אחרי כן כמה ימים עיינתי בספר בפרק קמא דסוטה (ה, א) וגרסינן שם בהדיא אזהרה לגסי הרוח מניין רב נחמן ברבי יצחק אמר מהכא ורם לבבך ושכחת וכתוב (דברים ח, יא) השמר לך פן תשכח את ה', וכדרכי אבין אמר רבי אלעא, דאמר כל מקום שנאמר השמר פן ואל אינו אלא לא תעשה.

ולכאורה ראייתו מהסוגיא בסוטה היא ראייה ניצחת, ומכאן קושיא על כל אותם מוני מצוות שלא מנו לאו זה. והנה בספר דרך מצוותיך על ספר המצוות (לר"י רוזאניס בעל משנה למלך), חלק שני, מנה את ההבדלים בין מנין המצוות של הרמב"ם והסמ"ג, ובין הלאוין שהסמ"ג והרמב"ם לא מנה הזכיר (ספר המצוות מהד' פרנקל עמ' תכג, ד"ה והאזהרה העשירית) את לאו הגאווה, וכתב: 'והר"ם לא הזכיר אזהרה זו משום שהוא מהציוויים הכוללים, וכבר השריש בשורש הרביעי שהציוויים הכוללים אין ראוי למנותם'.

אך יש קצת להקשות, שאמנם בפשוטו הציווי לא לשכוח את ה' יש בו אכן ציווי כולל, אך לאור דרשת הגמרא יש כאן לאו מסויים שלא להתגאות כי הגאווה גורמת לשכחת ה', ולכן היה ראוי למנותו, שהרי יש בו הנהגה ספציפית אסורה! ולולי דבריו היה נראה לומר, שהרמב"ם לא מנה לאו זה לאור השורש השני שאין ראוי למנות כל מה שלמדים באחת משלוש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן או מריבוי, ומהמשך דבריו שם עולה שכל מה שלא תואם את פשוטו של מקרא אין ראוי למנותו (מלבד כמה חריגים, עיי"ש). והנה על פי פשוטו של מקרא משמעות האיסור היא לא לשכוח את העבדות במצרים שה' פדה אותנו ממנה (רמב"ן ו, י), כמו שמפורש בפסוק יב: 'השמר לך פן תשכח את ה' אשר הוציאך מארץ מצרים מבית עבדים', וכעין זה כתוב שם ח, יד, וכך גם יש לפרש את פסוק יא שם (וראה בראב"ע ח, יד שפירש לא לשכוח את העינוי והשפלות שהיה לך במדבר כשה' כלכלך).

אם נניח שכך אכן פירש הרמב"ם את פשוטו של מקרא, הרי שדרשתם של חז"ל בסוטה על מידת הגאווה אינה יכולה להימנות כלאו נפרד בתרי"ג מצוות; מקומה של הגאווה עם שאר המידות במצות 'הלכת בדרכיו' (עשה ח):

המצוה השמינית היא שציוונו להידמות בו יתעלה לפי יכולתנו, והוא אומרו והלכת בדרכיו, וכבר כפל ציווי זה ואמר ללכת בכל דרכיו, ובא בפירוש זה מה הקב"ה נקרא רחום אף אתה היה רחום מה הקב"ה נקרא חנון אף אתה היה חנון מה הקב"ה נקרא צדיק אף אתה היה צדיק מה הקב"ה נקרא חסיד אף אתה היה חסיד...

אברהם ליפשיץ

המילה חלום). ויפה העירו המהדירים בעמ' יג הערה 127 על כך שענוונותו של הסמ"ג היא הסיבה לשינוי זה, כדי שלא ייראה מתפאר במראה אלוֹקֶיךָ, וכפי שמוכח מסוף הקדמתו; ועד כמה מתאים הדבר שדווקא בדברו על הענוה הפליג הסמ"ג בזהירותו מהגאווה.